

ПРО ВІДТВОРЕННЯ ЕПІТЕТІВ У РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ТРАГЕДІЇ ШЕКСПІРА «ОТЕЛЛО»

У вітчизняній критиці чимало уваги було приділено питанням відтворення шекспірівської образності відомими радянськими перекладачами Б. Пастернаком, М. Лозинським, С. Маршак, А. Радловою та ін.¹ Питання ці ставились у загальному плані: повно чи частково передані перекладачем образні засоби шекспірівського оригіналу з погляду адекватності перекладу. Ця робота звужує вивчення поставлених і частково висвітлених питань до одного конкретного — відтворення епітетів у перекладах М. Лозинського і Б. Пастернака на матеріалі трагедії «Отелло».

Шекспірівські епітети заслуговують особливої уваги тому, що їм притаманні виразність і влучність. Вони не просто характеризують предмет чи явище, а створюють перед читачем яскравий образ, виразну характеристику, наприклад: *grave ear*, *greedy ear*, *prosperous ear*, або *inviting eye*, *mortal eye*, *subdued eye*. Аналізуючи шекспірівські епітети, ми обмежимося лише «метафоричними прикметниками, в яких зосереджена влучна ознака порівняння»². За класифікацією О. Веселовського, метафоричність слід вважати невід'ємною ознакою епітета³. Порівнявши прикметники *ill-starred* і *unhappy*, ми помічаємо, як відрізняються у стилістичному плані перші компоненти синонімічних пар від других, оскільки *ill-starred* і *зловездная* (у Лозинського) — це та, над якою навис злий фатум від народження під нещасливою зіркою.

Новаторство Шекспіра в галузі епітетів проявилось у загальному словотворі та індивідуальному авторському словоутворенні. У творах Шекспіра спостерігаємо багато складних епітетів, наприклад: *knee-crooking* (*knave*), *flood-gate* (*nature*), *pottle-deep* (*potations*), *swag-bellied* (*Hollander*), *well-painted* (*passion*), *last-stained* (*bed*) та ін. Частина цих образних прикметників-епітетів — наслідок шекспірівської творчості, більшість з яких вперше знайшла письмове відображення у творах англійського драматурга. Чималу роль у словотворенні відіграла префіксація: *unbitted lusts*, *unboused free condition*, *unbookish*

¹ Гаврук Ю. Нужен ли новый перевод «Гамлета» на русский язык? — У кн.: Мастерство перевода. М., 1968, с. 119—133; Левик В. Нужны ли новые переводы Шекспира? — Там же, с. 93—104; Мери Г. Опыт работы над переводом Шекспира. — Там же, с. 81—92; Озеров Л. Заметки Пастернака о Шекспире. — Там же, с. 111—118; Пастернак Б. Заметки о переводе. — Там же, с. 105—110.

² Квятковский А. Поэтический словарь. М., 1966, с. 359.

³ Веселовский А. Н. Из истории эпитета. СПб., 1895.

jealousy, unvarnished tale, unauthorized kiss, unbonneted demerits. Часто Шекспір створював епітети шляхом розширення семантичних рамок прикметників. У коментарях М. М. Морозова до трагедії «Отелло» роз'яснюється, як треба, наприклад, розуміти прикметник-означення free у різних сполученнях: free disposition — великодушний характер, free advice — безкорислива порада, free nature — широка натура і т. п.⁴

Необмежений характер сполучуваності прикметників-епітетів з іменниками створює метафоричність, властиву тільки Шекспіру, коли речі, явища, почуття, абстрактні поняття подаються в плані уособлення і набувають виключної виразності, завершеної художності.

За характером епітети Шекспіра можна розподілити на такі, в яких метафоричність — постійна ознака, не залежна від сполучуваності з іншими словами, і ті, в яких ця ознака залежна від контексту. Перші, як правило, є результатом художнього світогляду драматурга (ill-starred, swag-bellied, pestilent-complete, lust-stained, flood-gate та ін.). Вони менш численні, ніж контекстуальні епітети, що становлять переважну більшість. Один і той же прикметник може бути у Шекспіра в одному випадку описовим, а в іншому — образним, метафоричним: sweet mistress—sweet revenge, dear Othello—dear absence, foolish woman—foolish honesty, grave senators — grave ear і т. п. Шекспір виявляє високу художню майстерність, використовуючи описові прикметники в такому контексті, який змушує слово звучати по-новому, сяяти новими гранями значень, що вражають читача емоційністю й образністю. Особливо часто виступають описовими — в одних випадках і метафоричними — в інших такі прикметники, як fool, bloody, base, noble, gentle, hearty, sweet, honest, poor, dead, free, true, false, thin, weak, bold, mortal, fair.

Оригінальними за походженням і образними за своїм призначенням є такі шекспірівські епітети, як melting mood, determined sword, maimed judgement, а також ряд інших. Кожен прикметник-епітет у цьому випадку має виключно смислову насиченість. Інколи виразність поєднується з лаконічністю, що також визначає характер епітетів у Шекспіра: poor patience (бідне терпіння, оскільки воно готове виснажитися), melting mood (вологий настрій — стан, коли людина схильна до сліз), determined sword (рішуча шпага, яка не промахнеться), maimed judgement (скалічене судження — неправильний погляд на речі), bootless grief (вкрай безкорисливий смуток).

Часто метафоричність шекспірівського епітета будується на семантичній природі прикметника. Так, вислову liberal heart притаманний натяк Отелло щодо вірності Дездемони, бо liberal означало не тільки щедрий, великодушний, а і розпутний. Епітет marble у виразі marble heaven трактується сяючий, як мармур

⁴ Шекспир. Отелло. М., 1950.

і вічний (eternal), оскільки мармур є начебто символом міцності, незмінності.

Шекспірівські епітети наповнені глибоким змістом, за яким нерідко прихований справжній факт, легенда, повір'я і т. п. Епітет *ill-starred* пов'язаний з повір'ям, за яким зірки впливають на долю людини. Епітет *pestilent-complete knave* у мові Яго з на-тяком на Родріго має завуальований зміст і зв'язаний з тим, що в шекспірівські часи були отрути, які вливались людині у вуха. Яго надіявся, що Родріго зможе бути для Отелло такою отру-тою, яка позбавить його спокою упаданням за Дездемоною. Часто епітети у Шекспіра мають елемент уособлення. Дездемо-на, вмираючи, зізнається, що вона невинна, і свою смерть називає *guiltless death* (невинна смерть). Отелло говорить, що він уб'є Дездемону, але все ж таки буде її любити. Він плаче і на-зиває свої сльози *cruel tears* (жорстокими сльозами), бо карає того, кого любить. Звертаючись до зірок і виливаючи перед ними увесь біль своєї душі, Отелло називає їх *chaste stars* (цнотливими зірками), цим самим протиставляючи їх нібито невірній Дездемоні, яку він називає *perjured woman* (клятво-злочинною жінкою).

Мова Отелло особливо багата образними епітетами, які ви-магають коментарів. Коли Лодовико запитує Отелло, як він, людина позитивних рис, міг заподіяти вбивство і принизитися до вчинка нікчемного раба, Отелло називає себе *honourable murder-er* (чесним вбивцею), який діяв не з ненависті, а керувався почуттям справедливості, честі. Епітет *honourable murderer* дуже виразний і має глибокий зміст саме тому, що він відбиває суть характеру Отелло — прямої, чесної, довірливої людини, яка стало жертвою інтриг Яго.

Шекспірівські епітети є образними характеристиками почут-тів, понять, вчинків, подій, речей, за допомогою яких останні персоніфікуються, набирають контури, звички, особливості, пе-редають негативні і привабливі риси істот. Епітет у будь-якому художньому творі, а в Шекспіра особливо, є одним з важливих засобів виразності, образності, емоційності. В. Шекспір володів надзвичайним талантом примушувати слова звучати по-новому. Тому, говорячи про передачу образності шекспірівської творчості, не можна не сказати про епітети як невід'ємні елементи цієї образності.

Але епітети — це слова, а перед перекладачем завжди сто-їть завдання — передати дух оригіналу, ідеї і думки, втілені в ньому автором, і перекладати не слова, а образи, які стоять за словами оригіналу⁵. Правда, деякі теоретики вітчизняної школи перекладу вважають так: «Дух, але й буква»⁶. Суть

⁵ Чуковский Н. Реалистическое искусство. — У зб.: Мастерство перевода 1962. М., 1963, с. 12; Соболев Л. Н. О переводе образа обра-зом. — У зб.: Вопросы художественного перевода. М., 1955, с. 261.

⁶ Мамед-Заде С. Точность плюс вдохновение. — «Дружба народов», 1967, № 2, с. 185.

цього зауваження зводиться до того, що тільки поєднання точності і натхнення дозволить відтворити оригінал, який перекладають, у всьому багатстві фарб. І тому образи слід передавати образами, зосередити увагу на тому, що епітети — це образні означення, засоби художнього стилю. Влучності характеристик, насиченості образністю виразів Шекспір досягає за допомогою епітетів. Приблизний підрахунок свідчить про те, що в трагедії «Отелло» з 750 випадків поєднання прикметника з означуваним словом 200 є епітетами. Не зберегти цього багатства у перекладі — означає викинути з твору те, що робить його неповторним, що вражає, хвилює читачів уже четверте століття. Слід зазначити, що вітчизняні перекладачі зробили дуже багато, щоб зберегти дух Шекспіра. Велика заслуга в цьому належить відомим майстрам перекладу М. Лозинському і Б. Пастернаку.

Ці перекладачі, один з яких мав блискучий талант перевтілення і прагнув передати відчуття історичної віддаленості змісту твору, підняти його над буденністю, над часом, а другий завжди залишався самим собою⁷, по-різному підійшли до оригіналу і розкрили перед читачем багатий світ образів і характерів. Їх перекладацький почерк різний і у виборі засобів, і в їх розміщенні.

М. Лозинський залишається вірним своїй перекладацькій манері. Він передає образний характер шекспірівських епітетів засобами російської мови, дотримуючись тексту оригіналу настільки, що читач зразу відчуває стиль Шекспіра, якому притаманні не тільки змістова наповненість, а й деяка важкуватість, затемненість змісту, його двозначність, тобто те, що робить його твори доступними не для всіх читачів.

У багатьох випадках при перекладі епітетів Шекспіра М. Лозинський вдається до калькування. Такі вислови, як *жадное ухо* (greedy eary), *бедное терпение* (poor patience), *глупая честность* (foolish honesty), *гордое счастье* (proud fortune), *убогий и слабый конец* (lame and impotent conclusion) та ін., є дослівними перекладами. Очевидно, в усіх зазначених випадках калька — найбільш короткий і виразний спосіб відтворення образу, вираженого у Шекспіра епітетом. Правда, слід зважати і на той факт, що часто скальковані М. Лозинським епітети, зміст яких має неконкретний, розпливчастий характер, потребують пояснень: *неготовый дух* (unprepared spirit) — неідеготовлений до смерті; *бездомная свобода* (unhoused free condition) — свобода людини, яка не має ні житла, ні рідних; *верное ложе* (secure couch) — ложе, що не залямоване зрадою. Те, що М. Лозинський іншомовно відтворює стиль Шекспіра, не полегшуючи його, не спрощуючи виразів, свідчить про необхідність коментарів у перекладі. Калькуючи шекспірівські епітети, М. Лозинський зберігає єдність образу і змісту.

⁷ Антокольский П. Черный хлеб мастерства. — У зб.: Мастерство перевода 1963. М., 1964, с. 7.

Але калькування — не єдиний і не найефективніший спосіб передачі епітетів. Там, де закінчується калькування, починається творчість перекладача. Почавши відтворювати стиль Шекспіра, М. Лозинський продовжує в тому ж ключі. Його епітети *пьяная влага* (*distempering draughts*), *преступное дерзновение* (*malicious bravery*), *сладкая лень* (*wanton dullness*), *мудрое сердце* (*discreet heart*), *черномазые объятия* (*sooty bosom*) та інші, не тільки не порушують загального духу, атмосфери твору, а й розвивають їх, доповнюють і збагачують наше уявлення про шекспірівську художню манеру. Майстерність Лозинського як перекладача проявляється в компенсації втрат, коли автор використовує епітети в місцях, відсутніх у оригіналі: *надменное самодурство* (*pride and purpose*), *пьяный шум* (*some action*), *праздный гром* (*thunder*), *бешеная ревность* (*jealousy strong*). Ці епітети створені М. Лозинським за принципом уособлення, конкретизації, наближення абстрактного поняття до конкретного, загального до часткового. Перекладач проявляє особливу майстерність у створенні переносних епітетів, яким властиве логічне сполучення зі словом, граматично узгодженим⁸. Це явище особливо характерне для творчості Шекспіра, що й зумовлює специфіку використання ним епітетів. Так, *пьяный шум* — це шум п'яних людей, *неготовый дух* — дух людини, не підготовленої до смерті, і т. п.

У деяких випадках, перекладаючи епітети, М. Лозинський спирається на відомі трафаретні вирази, кліше: *дикий нрав* (*mortal natures*), *адские муки* (*hell-pains*), *слепая вражда* (*tyrannous hate*), *разнузданные страсти* (*unbitted lusts*). Не на користь перекладу вжиті епітети *слепой и неживой час ночи* (*odd-even and dull watch of the night*), *неготовый дух* (*unprepared spirit*), *жестокий навик* (*tyrant custom*), *дурные прикосновения* (*foul unlawful touch*), *смертные глаза* (*mortal eyes*), які не передають чіткості понять і точності виразів. Дисонансом звучить вираз *неслыханная правда* (*strange truth*).

Цілком зрозуміло, що перекладач не може передати адекватно всі випадки образних шекспірівських означень, як би близько він не дотримувався оригіналу. Тому М. Лозинський не відтворює такі епітети, як *honest plainness* (*открыто заявил*), *most wise consent* (*решили соизволить*) — П. Вейнберг перекладає як *мудрое согласие*, — *bold and saucy wrongs* (*очень нагло обошлись*), *unbonneted demerits* (*мои дела*), *false gaze* (*отвести глаза*). Іноді епітет губиться в результаті заміни в перекладі абстрактного іменника конкретним, як це спостерігається у випадку *unbookish jealousy*, перекладеного М. Лозинським, як *безграмотный ревнивец* (у П. Вейнберга — *ревнивое ослепление*, що визначає вчинки Отелло), а також у результаті

⁸ Левицкая Т. Р., Фитерман А. М. Теория и практика перевода с английского языка на русский. М., 1963, с. 118.

заміни одного прикметника іншим — описового характеру: *bo-
otless grief* — *напрасная печаль*.

За винятком небагатьох випадків калькування, М. Лозинський змістовно наближає введені ним епітети до шекспірівських, варіюючи і творчо відтінюючи їх образ. Заміна образу, повна чи часткова, спостерігається у ряді випадків: *тягостная разлука* (*dear absence*), *кровавый гнев* (*bloody thoughts*) — у Б. Пастернака — *кровавые помыслы*, — *мнительная ревность* (*peevish jealousies*). У деяких місцях переклад полегшує розуміння оригіналу, оскільки *тягостная разлука* більш зрозуміле, ніж *дорогое отсутствие*, коли мова йде про розлуку Отелло з Дездемоною. Характеризуючи переклад М. Лозинського в цілому, слід зазначити, що він за багатством епітетів наближається до оригіналу. У перекладі трагедії «Отелло» Б. Пастернака налічується близько 100 випадків сполучення прикметників з іменниками. У своїй більшості ці прикметники не є образними: *наемный гребец*, *конечная цель*, *неописуемый злодей*, *страшное затмение*, *невиданный подлец* та ін. Б. Пастернак лише у небагатьох випадках передає шекспірівські епітети, а саме: *obsequious bondage* — *ослиное усердие*, *heavy heart* — *тяжелое сердце*, *gross clasps* — *сластолюбивые объятия*, *tyrant custom* — *всевластная привычка*, *well-painted passion* — *малеваное, грубое притворство*, *prophetic fury* — *пророческое безумие*, *lust and foul thoughts* — *грязные помыслы*. Серед цих нечисленних прикладів вживається декілька образних і емоційних. Так, *chaste stars* Б. Пастернак передає як *девственные звезды* (у М. Лозинського — *чистые звезды*). Водночас ці епітети відрізняються максимальною простотою побудови і ясністю змісту: *mortal eyes* — *досужий взгляд* (пор. *смертные глаза* у М. Лозинського), *bloody thoughts* — *кровавые помыслы* (пор. *кровавый гнев* у М. Лозинського).

Б. Пастернак не знижує образність своїх епітетів, наближаючи їх до нас шляхом усунення шекспірівської ускладненості: *monstrous world* — *лживый мир*. Він підсилює образ, вносячи в нього якість, відсутню в оригіналі: *private and domestic quarrel* — *кровавый спор*, *fresh suspicions* — *ревнивые гадания*, *vile guesses* — *ревнивый бред*, *unbookish jealousy* — *ревнивое ослепление*. Цікаво, що останні три приклади у перекладі Б. Пастернака засвідчують прикметник *ревнивый*, що передає стан Отелло.

Компенсуючи втрати образності оригіналу, Б. Пастернак створює свої епітети: *незрелая юность* (*my youth*), *свежее несчастье* (*new mischief*), *молодое счастье* (*new fortunes*), *молчаливое согласие* (*permission of the will*), *строгий глаз* (*look of the guard*), а також *безобидная любовь*, *несчастный нрав* та ін. Такі з них, як *слепая любовь*, *роковая судьба*, *смертельная тоска*, *горькая утрата*, можна віднести до кліше, словесних штампів.

Жоден епітет у Б. Пастернака не звучить неясно, затемнено,

а образи, що виражені епітетами, прості і навіть буденні, про що свідчать наведені приклади.

Отже, зіставлення показує, що обидва перекладачі підходять до перекладу епітетів творчо.

Б. Пастернак передає шекспірівські епітети, вдаючись іноді до компенсації втрат за рахунок створених ним епітетів. М. Лозинський відтворює більшість шекспірівських епітетів і компенсує багато з тих, які він не перекладає. Місце епітета у його перекладах, як правило, відповідає місцю в оригіналі.

Епітети в перекладі М. Лозинського — це або кальки, збіг з варіацією в образі, або продукт творчості перекладача. Вони характеризуються складністю образу, неоднозначністю, іноскананням, яке не завжди просто і легко зрозуміти, глибиною змісту — тими якостями, що притаманні шекспірівському тексту, включаючи його неясність і громіздкість. Б. Пастернак відтворює епітети в однозначній, легкій, невимушеній формі. Цей стиль Б. Пастернак зберігає і в тих випадках, коли він створює свої епітети. Переклад Б. Пастернака звучить сучасно, зрозуміло. Він легко сприймається читачем і глядачем, але не відображає особливостей мови і стилю Шекспіра, що збіднює оригінал.

На нашу думку, порушене питання потребує дальшого вивчення.

Л. И. МИЛОВИДОВА

О ВОСПРОИЗВЕДЕНИИ ЭПИТЕТОВ В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ ТРАГЕДИИ ШЕКСПИРА «ОТЕЛЛО»

Резюме

В отечественной критике вопросы воспроизводства шекспировской образности решались в основном в общем плане — насколько соответственно и полно с точки зрения адекватности переданы образные средства оригинала.

В работе ставится конкретная цель — дать анализ перевода эпитетов в трагедии «Отелло» М. Лозинским и Б. Пастернаком.

L. MILOVIDOVA

RUSSIAN RENDERING OF SHAKESPEARE'S EPITHETS FROM THE TRAGEDY «OTHELLO»

Summary

The problem of rendering Shakespeare's image-bearing expressions is reflected in our literature principally in its general aspect; it is approached from the angle whether these means have been reproduced correspondingly as to the adequacy of translation.

The presented work touches upon a concrete question of the problem — rendering epithets from the tragedy «Othello» by M. Lozinsky and B. Pasternak.